

MISCELLANEA II.

MÉSZÖLY GEDEON

GONDOLATOK ARANY OLVASÁSA KÖZBEN

I.

SCHÖPFLIN ALADÁR hibáztatta valamelyik cikkében „A walesi bárdok” e mondatának szórendjét: „Ötszáz, bizony, dalolva ment | Lángsírba velszi bárd.” — Úgy látszik, azt tartotta volna helyesnek, természetesnek: „Ötszáz velszi bárd ment...”

Nem volt igaza SCHÖPFLINnek. Arany sorának szórendje lélektani, SCHÖPFLINÉ pedig prózai. Aranyé a magyar nép szórendje, éppen SCHÖPFLINÉ a nem természetes, erőltetett. Aranyé a megjelenítő, az a lélekben fölillant képeket a nyelv által azonnal láthatóvá teszi.

A szörnyű — mint ma mondanánk — tömeggyilkolásból, legelő a szám, ötszáz, van, a hihetlent bizonyító *bizony*-nyal, utána meg a mártírok halálmegvetését festő: *dalolva ment lángsírba* — és csak ezután következhetik, tudja a költő és hallgatósága, hogy kikről van szó: *velszi bárd*.

Most aztán a dactól izzó sorok nekilendülése: „De egy se bírta mondani: | Hogy: éljen Eduárd.— |

II.

Alom — Való. Arany ezt a költeményét 1848-ban írta. Hangulata szabadságharcunk őszi szakasza és a decemberi harctéri helyzet miatt ily komor. (Schlick elfoglalta Kassát, Perczel csatát veszített Mórnál, Windischgraetz a főváros ellen nyomult, gőgös követelése: „Unbedingte Unterwerfung!”)

E költemény 141. sorához — „A kétségbeesés az én reménységem” — VOINOVICH ezt a megjegyzést fűzi: „talán egy olvasmányból ered.”

Nem *talán*, hanem *bizonyosan*. Nem *egy valamelyik* olvasmányból, hanem az Aeneisből: „*Una salus victis nullam sperare salutem.*”

Hexameterben talán így lehetne:

Egy a legyőzöttnek menekülés: nem menekülni!

De Arany a magyar alexandrinusban ezt hívebben, tömörebben tudja mondani.

Az Arany-korszak deákos műveltjei szintén az Aeneisből idézgettek ezt: „Iam proximus ardet Ucalegon” — „már a szomszéd Ukalegon háza is ég” értsd: közvetlen közelünkben a fenyegető veszély.

III.

1877. aug. 2-i kelettel írta bele a „kapcsos könyv”-be Arany az *Öreg pincér*-t, ezt a megható humorú verset. Így kezdődik:

Az öreg pincér se gyanítja,
Hogy versbe legyen kanyarítva,
De kivált hogy *pláne* magyarba:
Ha gyanitná, jönne zavarba!

*

Töri bár húsz éve a *nyelvet*,
S foga megritkult, haja elment:
Nem bírta kivenni a vadját,
Megijedne bizony, hogy eladják.

Ezt: „a vadját”, „eladják” Arany így ejtette: a vaggyát, elaggyák. Ezt is, hogy „mondja”, „mondják”, így ejti ki a magyar ember, hogy „mongya”, „mongyák”. Így ejtve, így *hangoztatva*, hogy *mond-ja*, *mond-ják*, *ad-ja*, *ad-ják* csak silabizáló iskolásgyerektől, művelteskedő néptanítóktól, fontoskodó hitszónokoktól hallottam, parasztembertől soha.

*

Valaminek 'kivönni a vaggyát' — ezt nagykőrösiektől hallottam, ott, ahol Arany tanárkodott. Az volt ennek a szólásnak értelme, hogy 'kivenni az értelmét'; 'kivöttem a vaggyát' = megértettem; 'nem tudtam kivönni a vaggyát' = nem tudtam megérteni. Ami e *vagy* szó származását illeti, azonos a *vagy* állítmányi alakkkal, mely ma csak második személyűnek él (te *vagy*), de valahá harmadik személyűnek is élt (*vagy-on*, többes *vagy-nak*) *vad-nak*). Nem bírta kivenni a *vad-ját* = nem tudta tökéletesen érteni.

Megijedne bizony, hogy eladják. —

ez megfordítottja annak, hogy a németet így-úgy beszélő magyar meg azt mondja: „már értek annyira németül, hogy nem tudnának rajta eladni”.

IV.

Emberöltő

Mint ha pásztortűz ég...
Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem
Majd kilenc-tíz ember-öltő régiségben.

HORGER ANTAL az *emberöltő*-nek egy erőltetett, semmitmondó magyarázatát adja (MNy. 13 : 106). Szerinte a *kélék* ~ *kél* ~ *költő*-höz hasonlóan lehetett *élék* ~ *él* ~ *öltő* is. Az *emberöltő* az az idő, mely az embert bizonyos átlagos határok között élteti, élni engedi (vö. *versköltő*, *tűzoltó*).

MELICH JÁNOS (MNy. 13 : 194) nem ért egyet HORGERREL. Úgy véli, hogy az *emberöltő*-vel csak a XIX. század közepén találkozunk először. Arany a Keveházában is írja:

A széles völgy egy lábnyom: a
Súlyos had óriás nyoma,
Ki egyet toppantott s ehol!
Egy *emberöltő* nincs sehol.

Nagyon becses az 1786-i Magyar Hírmondó adata, melyet SIMAI ÖDÖN közölt (MNy. 13 : 303): „Tsudálatos, és ezen *öltő ember* értére ujj dolog az, a' mely most a' Szilágyat egész bámulásba ejtette”. Ugyancsak Simai közli az 1790-i Mindenest Gyűjteményből (352): „Ha fel-veszszük, hogy a' földön él 1000 Milliom ember, és hogy *egy Nemzetség vagy ötöbéli Ember* tsak 33 esztendőig él” stb.

A XVIII. századi Nagyenyedii Demokritusban olvasom azt a jeletet, hogy az egyik ember a másik embernek az ajtón közvetlen utána megy ki, azt nyomon követve — s ez a kifejezés van erre: „*utána öltődik*”. Itt egyik *ember* a másik *ember* után *öltődő*.

PAIS DEZSŐ (KCsA. II. 460—3) szerint az „egymásba akaszzkodó *méhékből* alakult méhraj szemlélete volt az indíték” arra, hogy az emberek egymást követő nemzedékeit „*emberöltők*”-nek nevezzék el.

A méhek azonban egymásba *akaszkodnak*, nem *öltődnek*. Maga az *ölt* ige is, az egymás után sorban következő *öltések* is a varrás szemléletére mutatnak, hogy az volt az *öltő*, az *emberöltő* szó megszületésének oka.

„Egyik szavát a másikba *ölneni*” — ez is Arany szólása.

V.

Finn folyóiratban olvasom ezt az ilyen című értekezést: *Der Kuckuck bringt den Frühling*. A kakukk hozza a tavaszt. Különbéféle országokbeli népi hiedelmekről számol be a tanulmány szerzője; magyarról, magyarországról azonban nincsen tudomása.

Arany jól ismerte ennek a madárnak óvatos röpte módját is, az egyhangú kakukkolasához fűződő babonát is, azt, hogy olvassa csak meg az ember, hányat kakukkolt neki: annyi esztendeje van még hátra.

Télben

Álmodám tavasszal,
Szép, derült, virágos tavaszi napokkal...

*

Száz meg száz madárhang
Szól az árnyas erdőn, titkait beszélvén,
Bokorról bokorra lomha kakuk szállong
Szellős róna szélén.

*

Olvasatlan ígér
Hosszu, hosszú évsort, melyből egy se tölt el,
Melynek mindenikén örökös tavasznak
Reményszine zöldell.

*

Arany, mikor ezt a költeményét írta, alig volt még túl a harmincon, mikor meg az én édesapám az ő tanítványa lett a nagykőrösi gimnáziumban, még jóval innen volt a negyvenen. Ótöle hallottam, hogy diákjai, kik nagyon szerették, tisztelték, így emlegették: „az öreg Arany”.

Bár többet kakukkolt volna az a kakukk!

VI.

Az Álom — Való-ban ezt a sort, hogy „A kétségbeesés az én reménységem: —” emez a két sor követné:

E kettészakított oroszlán kebele
Szebb remények édes mézivel van tele.

De sajtóhibából *mézivel* helyett *mezivel* van az Akadémiai Kiadó 1951-i kiadásában. Sajnálatos sajtóhiba, megtéveszthet, mert van olyan szó is, hogy *mez*, *mezivel*. Olyan kiadásban, mely Arany „imprimatur”-jára jelent volna meg, ilyesmi nem fordulhatott volna elő. Hogy nem *mez*-ről, hanem *méz*-ről van itt szó, kitűnik VOINOVICHnak e sorokhoz fűzött magyarázatából, hogy tudniillik „a bibliából van ez a kép (Bírák Könyve, XIV. 5—8.)”.

A bibliai hely így van:

5 Alá méné annac okáért Samjon, az ő Attyáual és Annyáual Thimnathba, és mikor iutottác volna Thimnathnac földő hegyére, imé egy Orofjlán kőlyöc ordítuán íőue. ő eleikbe.

6 Es fel indita őtet az WRnac lelke, és ketté űzakaűz tá azt, miképen ketté űzakaűz tatic à gedelye, és űemmi nem vala kezébe, és nem mondá meg az Attyánac és Annyánac mit czelekedett vala.

7 Alá méne az vtán és űzóla az aűűű ony embernek, az ki tettzett vala Saműonnac űzemei előtt.

8 Meg tere pedig egy nihán nappal az vtán, hogy haza vinné őtet, és oda tere hogy látná az oroűűlálnac hólt teűtét, és imé egy ray méh vala az oroűűlálnac hólt tagiába, és meű. (Károli Gáspár: *Biráak* könyve, XIV. 5—8; 1590.)

De van még durvább, szövegéktelenítő sajtóhiba is, nagy gondatlanságra valló, az említett Arany-kiadásban (229—230. l.), a *Bajusz*-ban:

S míg a ponyvát sietősen
ő Jerősen
Apró szeggel odaszegzi...

Göre Gábor bíró úr, Gárdonyi Gézának ez a maga korában népszerű alakja, meg akarja tapasztalni a nyomdát is. Mikor beviszik, mondja, hogy mutassák meg neki azt az urat is, aki a *sojtahabűkat* szokta csinálni. Kérdik, mit akar vele? Mit? — Ő biz azt bírőpálcájával jól elveri.

Singer és Wolfnert, Göre Gábor bíró urat ám üsse a kő, de mégis az *Akadémia* — és *Arany*...

VII.

Zács Klára neve és Zács Felicián neve Zács volt-e, vagy — *Zák*? Mert hogyha honi történetíróink nem Zács Feliciánt emlegetnének és Madarász Viktor nem Zács Feliciánt festette volna, akkor az epikai hitelt mindenben szigorúan vevő Arany bizonyára — *Zák*-ot irt volna. Miért?

Csákvár a Fehér megyei „Vértés vadonában”, hol Szép Ilonka „hervadása liliomhullás” volt, bizonyára a Csákok emlékét őrzy nevében, valamint Csáktornya is, a későbbi Zrínyiek tartományában.

De sem Zácstornya, sem Zácsvár nincsen, van azonban — *Zákvár*.

Hol? Fehér megyében a Vaáli völgy déli felét kísérő dombláncolat legkiemelkedőbb pontján.

Tabajdon az apám Mandula-hegyi szőlejétől Vaál irányában menést van — így nevezik a tabajdiak ma is — *Zákvár*.

Kis kerületű kerek domb ez a Zákvár, terméskőből rakott épület omladékaik vannak rajta.

„Csekély a domb, alig emelkedő...
Ki gondolná, hogy százados nagy emlék!”

A Zákok véres tragédiájának emléke.

Az egész eseményt — jegyzi meg VOINOVICH — a költő a *Chronikon* Budense Podhraczy-féle kiadásában (1838) olvasta; ott idézve van

Istvánffyból a következő: „Verum communis et per manus tradita fama fert et a citharaedis ad lyram canitur, Reginam ipsam mira arte procurasse, concubitus Clarae filiae Feliciani, Casimiro fratri suo, quae Reginae erat a cubiculis, cum illa Adventus tempore, quasi suas sphaerulas oratorias in cubiculo oblita esset, Claramque pro eis templo remisisset, ubi Casimirus Reginae frater eam oppressisset Et cum Calendis Januarii Clara patri id cum fletibus et lachrymis significasset, ita illum injuria ista affectum ad vindictam sumendam inductum et afferatum.”

Az első versszak még mást is juttat eszembe.

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra:
Fehér rózsá, piros rózsá...
Szöke leány, barna.

Egy régi Nyelvőr, melynek Arany szorgalmas olvasója volt, ezt a csángó népdalt közölte:

Szent Ilie napján
Zajzon vize partján
Magyar lányok, oláh lányok
Piros rózsák, tulipánok...

Ezek a sorok csendülhettek meg Arany emlékezetében, mikor a Zács Klára első versszakát írta, a csángó népdal *versformájában, képeire, képei hangulatára emlékeztetően.*

VIII.

Nagyanyám, Medgyessy Judit, nagykőrösi születés volt 1798-ból. Nyolcvankilenc éves volt, mikor én hét éves gyermek voltam. Sokat mesélt nekem. A *Radó és Ruzsinká*-t is. A meséket apjának, Medgyessy Pálnak egy igen öreg kocsisától hallotta. A *Radó* név és a *Ruzsinka* is azt mutatja, hogy délszlávoktól került hozzánk ez a népmese.

Arany ebből alkotta meg a *Rózsa és Ibolyá*-t.

Persze, *ördögös* embert emleget a mese, nem *ördögös*-t, mint az akadémiai kiadás Arany-szövegében van (16. l. 30. s.). Az *ördög* szó alakja a Halotti Beszédben még *ürdüing* volt, ennek későbbi nyelvemlékeinkben volt *erdeng* változata is.

Az *isten-es* ember megfelelő ellenpárja az *ördögös*. Nincs *ördöngeni* ige, nincs *ördöngő* igenév.

Még ilyent is olvastam pesti újságban, hogy *verbungós* 'verbunkos' értelemben.

AZ ÉH ÉS AZ ÓZ

1. Az EtSz. és a SzófSz. szerint *éh*, *éhes* szavunk eredete ismeretlen. MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményében azonban a következő verssor található: (I, 153):

āyiñ ɣum ā;it sim pojti.

Magyarul:

leányos ember leányának *éhe* (szíve) csillapul.

Tehát a vogul nyelv az 'éhe csillapul' fogalmát úgy fejezi ki, hogy: *szíve* — vogulul: *sim* — csillapul. Ez a vogul *sim* a magyar *szív* szóval egy eredetű, s a vogul a magyar *szív* szóval egy eredetű *sim*-mel fejezi ki azt is: 'éhes'.

Mivel az *éh* a régi nyelvben alakváltozataival együtt 'belsőrészt' és 'szív'-et jelent, nyilvánvaló, hogy a magyar *éh* 'hungrig' ezzel a 'cor, intestinum' jelentésű *éh* ~ *ih* < *juh* ~ *joh* < *junh* ~ *jonh* szóval azonos, s a 'famelicus' jelentés a 'cor, intestinum' jelentésből keletkezett.

Ezzel meg van fejtve a magyar *éh* szó és származékainak eredete.

2. Az *öz* szó eredete, mint BÁRCZI is megírta, eddig ismeretlen. MUNKÁCSI említett művében azonban vannak olyan adatok, melyek az *öz* szó eredetének nyomára vezetnek.

(III :I, 365):

A jóra való nők, (mint) *tavaszi bőröket*,
(úgy) dobálják (egymást),
a jóra való férfiak (mint) *őszi bőröket*,
(úgy) csapdossák (egymást).

tūjä-taul' jamés nēt
rēpilawēt,
takwsi-tgul' jamés ɣumit
ɣosɣilavēt.

En úgy gyanítom, hogy az ősz-bőr-ből, őzbőr-ből lett tapadással az *öz* szó.

Az őszi bőr vastagabb, becsesebb volt, mint a tavaszi.

Petőfi is észreveszi, hogy télen „bozontos” a bús tinó.

Budapest, 1960. jan. 1.

LEÍRÓ MAGYAR NYELVTANRÓL¹

Régen írtam egy leíró magyar nyelvtant, középiskoláknak szántam.

A könyvből tanítani szándékozó tanárok, tanárnők számára volt abban ez a tájékoztató, mely itt következik. Hátha tudná valaki hasznát venni még most is. Gondolatkeltőnek.

Most, mikor könyvemet tanártársaim ítélőszéke elé bocsátom, legyen szabad néhány szót szólnom arról a módszerről, melyet nyelvtanomban követek.

Elvem ez: ismerttől az ismeretlenre; ne magyarázzunk ismeretlent ismeretlennel.

Ha gyermeket zenére kezdenek oktatni, nem gyönyörű Beethoven-darabokat játszatnak vele, hanem egyszerű, unalmas skálával nyaggat-

¹ A szerző akkor írta még ma is kéziratban lévő nyelvtanát, mikor a középiskolai tanterv a nyelvtanítást mondattannal kezdte. A szerk.

ják. Ha gyermeket tornára fognak, nem bukfenceztetik át mindjárt a nyújtón, hanem előbb csuklógyakorlatokat végeztetnek vele. Ha gyermeket úszni tanítanak, nem dobják azonnal a mély vízbe, hanem szárazon próbálja a tempót. Gyermekkel egyszerűbb vonalú tárgyakat kezdenek vázoltatni, csak lassanként kapadják színes kompozíciókra. Így folytathatnám ezt tovább.

Nem kezdem tehát nyelvtanomat, nyelvtanom példáit az összetett mondaton, hanem az egyszerűn, nem a bővítetten, hanem a puszta mondaton, s nem beszélek addig kérdő, óhajtó, fölszólító mondatokról, míg a „rendes” mondattal, a közlő mondattal, a „mondat”-tal, annak részeivel meg nem ismerkedett a tanuló.

A puszta állítmány megismerése kezdőnek könnyebb akkor, ha az állítmány ige. Ezért az állítmány megkeresését igei állítmányú mondatokon kell kezdeni. Az állítmány után könnyű megtalálni az alanyt. (Lásd az 1. fejezetet.¹) A bővítő mondatrészek közül legelőször kerül a sor a tulajdonságjelzőre, mert az ragtalan, tehát nem kell vele együtt mindjárt a rag fogalmát is tanulni és természetesen a raggal együtt a tőét. (2.) Mivel a névelő eredetileg tulajdonságjelző volt, de már nem az, már nem mondatbővítő mondatrész, azért ezt a negatív állapotát csak a tulajdonságjelző után lehet megértetni. Az *az* és *a* váltakozása szükségessé teszi a magánhangzók és mássalhangzók megkülönböztetését is. (3.) A tulajdonságjelzővel bővített alany után következnek a tárggyal bővített állítmány. A tárgy megértéséhez meg kell tanulni, mi a rag, mi a tő. A *halat* alakban a tő ezer esztendővel ezelőtt volt *halá*, ma: *hal*; csakis ezt tekinthetjük tőnek a *leíró* nyelvtanban. Tehát a végső *-a*-synchronistikus szempontból nem tövéghangzó, természetesen nem is kötőhangzó, hanem *előhangzó* (4.) Az állítmány a példákban eddig ige volt, soha nem névszó. Ige és névszó közti különbségtételhez ugyanis meg kell ismernünk előbb azt, hogy milyen szerkezetű az ige múlt idejű alakja. A névszó tárgyragja és a múlt időrag alkalmas a hosszú mássalhangzó megismertetésére. (5.) Ha igeidőről van szó, tudni kell, mi a személy és a személyrag. (6.) Mivel így többféle ragos mondatrészt lát a tanuló, a többféle rag mellett meg kell ismernie a többféle tőt is, hogy világosan lássa a mondatrészek szerkezetét. (7.) Az ige és névszó *mai* lényegét (hiszen valamikor egyek voltak) *mai* különbségük alapján lehet megértetni. A különbség múlt idejű állítmányi szerepükön észlelhető. A névszói állítmány tárgyalásához szükséges a *van* ige kétféle szerepének, létezését jelentő és a névszói állítmány múlt idejét jelölő szerepének ismerete. A *van* kétféle szerepének láttatásához szükség van a *hol?* kérdésre felelő leggyakoribb helyhatározónak, a *-ban*, *-ben* ragosnak, bemutatására. Természetesen meg kell ismertetni a *van* jelen idejű ragozását is. A *van* ragozása alkalmat ad a *megy* ragozásának ismertetésére is. (8.) Az igék többese után a névszók többesére is át kell térni, s mivel már ismerik a tanulók a többtöví szavakat, észleltetni lehet a többesragot. (9.) A *t*-s múlt időhöz csatlakozik az *-á*-, *-é*-s múlt is, a „régies múlt” idő. (10.) Csak ezek után

¹ A szövegben található, zárójelbe tett számok a kéziratos nyelvtan fejezeteire vonatkoznak.

következhetik az ige és névszó, az igei és névszói állítmány megkülönböztetésére. Mint tudományellenes tanítást, el kell vetnünk a „kiegészítő” fogalmát és nevét. (11) Most már következhetnek a névszónak különféle fajtái, mint a főnév és melléknév. (12) Mielőtt a körülményszóról (határozószóról) beszélhetnénk, részletesebben kell foglalkoznunk a már érintett helyhatározóval, mert a helyhatározó valamennyi határozónak alapja. A hátsó és első hangrendű (= mély- és magashangú) ragok alkalmat adnak a hangrendi jelenségek megfigyelésére is. (13) A helyhatározók után azonnal kell következnie a határozók másik fő csoportjának, a képes helyhatározóknak, (14) majd a képes helyhatározók számos faja közül a legkönnyebben megismerhetőnek, az időhatározónak. Egyúttal sor kerül a körülményszóra (így nevezem a határozószót, hogy ne keverjék össze a tanulók a *határozóval*), sor kerül a körülményszó egyik változatára, a névutóra is, hogy így már a sokféle határozó tárgyalásához ismeretes legyen mind a ragos, mind a névutós határozó. Az időhatározó jó alkalom a ragtalan határozó megismerésére is. (15) Miután már szó volt tárgyról, elő kell venni az alanyi és tárgyas ragozást, és ezzel kapcsolatban a személynévmásokat. A személynévmásokkal azért nem lehetett előbb foglalkozni, mert a velük együtt tárgyalni való *énbennem*-féle alakokat nem lehetett volna a körülményszók előtt megértetni. (16) A személynévmás után azonnal kell szólni a mutató névmásról, hiszen az gyakran váltakozik a harmadik személynévmással; s mivel már ismert a főnév és melléknév fogalma, rá lehet mutatni a névmásnak főnévi vagy melléknévi jellegére. (17) Az igék személyragozása után térünk át a „névszói”, vagy birtokos személyragozásra. „*Névszói személyragozás*” helyesebb elnevezése volna az úgynevezett „*birtokos személyragozás*”-nak, mert hiszen ebben az a megkülönböztető lényeg, hogy a rag a birtokos személyét jelöli, hanem az, hogy mindig névszóhoz járul. „*Ettem*”, ebben logikailag inkább jelöl a személyrag birtokost, mint ebben: „*az étel készítője*”, vagy pedig ebben: „*érette*”. Az is zavart okoz tanítás közben, hogy nem a birtokos ragját nevezzük birtokos személyragnak, hanem a birtokét: a *birtokos* ragja a *-nak, -nek*, mely a *birtokoson* van, de az a rag, mely *birtokon* van, nem *birtokrag*, hanem *birtokos személyrag*! Mind gyakorlati, mind leíró nyelvtani, mind nyelvtörténeti szempontból helyesebb a szerint tenni különbséget a személyragok között, amint azok igéhez vagy névszóhoz járulnak. Ha az ige ellentéte a *névszó*, egészen természetes, hogy az *igei személyragozással* szemben a *névszói személyragozásnak* kell állania. Természetesen nem beszélek „*többes i*”-ről, mert ez a tanítás nyelvünknek mind múltjára, mind jelenére vonatkoztatva tudományellenes volna s a tanuló nehezen is érti meg. A birtokosjelzőt csak most lehet elővenni, mert a ragos birtokosjelző csakis a képes helyhatározók után érthető meg, a nyelvtani birtokos személyragos volta pedig csakis a névszói személyragozás után. A birtokosjelzőnek a birtokosság fogalmával való jellemzése, meghatározása csak némely esetre illik; ezért a birtokosjelző állandó ismertető jelül én a *nyelvtani birtokos személyragos voltát* veszem. (18) A ragos birtokosjelzőt könnyű összetéveszteni a leggyakrabban vele

egyragú, rokon részeshatározóval. Ezért a birtokosjelző után ezt kell tárgyalni. De nem szabad a részeshatározó fogalmát csak a *-nak*, *-nek* ragosak és *számára*, *részére* névutósak körére szorítani. Ennek a tágabb értelmezésnek meglesz a haszna idegen nyelvek tanításakor is (dat. *commodi*, *incommodi*). (19) Az időhatározók után az egymással sok ponton érintkező mód- és állapothatározók azok, melyek legvilágosabban mutatják képes helyhatározó voltukat. Ezekre kell áttérni. Az eredet- és eredményhatározó elnevezést elvettem, hogy el ne válasszuk őket az állapothatározóktól, s egyúttal olyan magyarázatát igyekszem adni az előállapot-határozónak (= eredethatározó), hogy össze ne legyen téveszthető hasonló ragú okhatározóval. Itt mutatok rá arra, hogy a *lesz* és *marad* mellett nem kereshetünk „kiegészítő”-t, mikor ragtalan határozó van mellette. (20) A számjelzőt csak a számnévvel együtt lehet tárgyalni, de nem tanácsos elválasztani a számnevet a számnevekből való határozóktól sem. A számnevekből való határozókat azonban nem lehetett előbb fejtegetni azon határozóknál, amelyek közé beilleszthetők. Ezért a számnevekből lett határozók miatt csak most kerülhetett elő a számnév és számjelző. Itt utalhatunk arra, hogy háromféle jelző van. (21) A *-val*, *-vel* rag és a jelentésbeli rokonság miatt a társ- és eszközhatározót együtt kell előadni. Sokkal egyszerűbb a nyelvtörténetnek és lélektani folyamatnak megfelelően a helyhatározóból származtatni és képes helyhatározóul fogni föl ezeket, mint beleerőltetni valami más határozócsoportba alfaj gyanánt. Ellenkezik a nyelvtörténettel az, hogy a *sassal* alak *sasval*-ból lett. A *sassal* eredetibb *sasal*-ból olyan hangzőközi mássalhangzónyúlással lett, mint *magassan* < *magasan*. A *-val* csak elvonás a *halálá-al* > *halálá-v-al*-féle alakokról. Nem tanítunk a középiskola első osztályában nyelvtörténetet, de nem szabad hamis nyelvtörténetet sem tanítani. Ha pedig azt mondom, hogy a *sassal* *sasval*-ból lett, az fölösleges és hibás nyelvtörténeteskedés. Tudományos szempontból helyes és gyakorlati szempontból is egyszerű azt mondani, hogy a rag *-al*, *-el*, *-val*, *-vel*. Hogy az *-al*, *-el* előtt mindig hosszú a mássalhangzó, azt már könnyen megértik a tanulók, mivel ismerik a többletvü szokat. A *sassá* alakban is *-á* a rag, *sass-* a tő, a *melléktő*. (22) Tovább haladva a határozók között, együvé kell fogni az ok- és célhatározót. Mivel az előbbi fejezetben bővebben volt fejtegetve az, hogy a képeshelyhatározók képes helyi értelme sokszor feledésbe juthat, elfogadható lesz a tanulónak az, hogy például a *miatt* és *végett* határozók is a képes helyhatározók egyik-egyik fajtája. (23) A hasonlító határozóval nem hozakodtunk eddig elő, míg nem szoltunk a fokozásról. A fokozás képzőjéről hogy szólhatnánk addig, míg nem mondtuk meg, mi a képző? Szükséges ezt megmondanunk röviden már az első osztályban. Szükséges ez a helyesírás miatt is, hiszen helyesírás szempontjából rag és képző között nincs különbség. Szükséges azért is, mert hiszen már az első osztályban is szólni kell igenevekről. Fontos azonban, hogy az igeneveket ne nagyon különítsük el a többi deverbális névszóktól, s tanácsos most még kiikerülni a papiroson jövő idejű igenévnek megtett *-andó*, *-endő* képzős névszókat. (24) Csak az igenevek után lehet az *írni fogok* jövő idejű alakra áttérni, mert hiszen

ennek egyik alkotó része igenév. (25) Így a három idővel már készen lévén, itt az ideje az *ikes igéknek*. Ez a magyar nyelv külön életében fejlődött ragozás soha nem volt állandó és egységes, ma sem az, tehát bővebben foglalkozni vele az első osztályos nyelvtannak még nem kell. Esetenként figyelmeztesse a tanár a tanulókat arra, hogy az *irodalmi nyelvben* ez s ez *ikes* ige alakja hogyan van. (26) Mivel már tudják a tanulók, mi a képző, megértik, mi a fokképzés, és ezzel kapcsolatban megismerkedhetnek a hasonlító határozóval. Természetes azonban, hogy alapfokú melléknév mellett egyenlőség kifejezésére szolgáló határozót is hasonlító határozónak kell vennünk. Sokszor jelentkezik együtt a hasonlító határozóval a tulajdonsághatározó — így nevezem a tekintet-határozónak emlegetett határozót, mert e mostani elnevezés nagyon a külső után lett, nem a tartalomból. (27) A kötőszóról csak most szólnunk, mert azzal egyszerre kell az összetett mondatról is megemlékeznünk. Összetett mondatra pedig nem akartunk átugrani addig, míg az egyszerű mondat jelenségeivel nem foglalkoztunk. Az összetett mondat részeit nem *tagoknak* nevezem, mert a mondat tagjait a tanuló összevetheti a mondatot alkotó szavakkal, a mondat részeivel, a mondatrészekkel. Mivel az összetett mondat *tagjait* úgy is szokták emlegetni, mint *mondatokat*, helyesebbnek találom a *tagmondat* elnevezést. Az összetett mondat megkivánja, hogy a *visszavivő* vagy *vonatkozó* néven emlegetett névmásról is szöjünk. Én e névmás helyesebb nevének tartom a *kötőnévmás* szót. Mert ugyan hogy vinne *vissza*, mikor a főmondat nemcsak előtte lehet, hanem utána is? Az meg, hogy *vonatkozik* valamire, semmi megkülönböztetést nem mond, hiszen a mutató névmás is *vonatkozik* valamire. Megkülönböztetési azonban az *aki*-féle névmásokat az *az*-félektől az, hogy az előbbieket csak *mint kötőszók* szerepelhetnek. Okosabb és magyárosabb hát rájuk a *kötőnévmás* műszót szabni. (28) Míg összetett mondatot nem láttunk, addig nem lehetett a föltételes módot bemutatni. Hogy pedig a harmadik móddal se maradjunk adósok, a föltételelessel együtt végezhetünk a *parancsoló* móddal is. Így nevezem, nem *fölszólító* módnak. Így nevezik ezt a módot, *parancsolónak*, a latin imperativus után más európai nyelvek nyelvtanai is, így nevezték a mi régi nyelvtanaink is — kár ezt a műszót mellőznünk a mesterkélt *fölszólító* helyett. A parancsoló módú igealak jó alkalom arra, hogy megkülönböztessük az *elemző* (etymologikus) és *hangjelző* (phonetikus) helyesírást, és bevalljuk, hogy némely nyelvtani alakot sem egyik, sem másik elv szerint nem írunk. (29) Minden módú mondat lehet közlő vagy kérdő mondat: most tehát ezekről lehet szó. Közölhetünk valakivel tagadást is, tehát fölösleges külön tagadó mondatról beszélnünk. Éppúgy nem kell a tiltót sem elkülöníteni a parancsolótól. Az óhajtó mondatról most lehet megemlékezni, a föltételes és parancsoló után. A kérdő mondatra adott felelet legtöbbször *hiányos* mondat; nem kell összetévesztetni a *mondatpótlóval*. Ezért itt beszélhetünk ezekről is, az indulatszóról is. (30) Minthogy készen vagyunk a föltételes és parancsoló móddal, vizsgálhatjuk az olyan föltételes és parancsoló módú mondatokat, melyekben az állítmány névszó. Itt újabb alkalom van rámutatni az ige és névszó közti különbségre. Mivel most

már az alany és állítmány közti viszony minden más változatát láttuk, ráterhetünk a határozatlan alanyra, de előbb a határozatlan névmást kell megérteni. Német nyelvtan hatása az, hogy *határozott* névelőt különböztetünk meg a magyarban; még szembetűnőbb német hatás az, hogy határozatlan névelőről is beszélünk. Ilyennek magyar nyelvtanban nem lehet helye. (31) Igekötős ige összetett ige, tehát arról csak az összetételnél lehet szó; az összetétel pedig nem előzhette meg a szóképzést. Most erre is sor kerül. (32) Minden mondatrésznek lehet utójelzője, s az utójelzőnek állítmányon kívül minden mondatrész lehet bővítője, tehát most, hogy minden mondatrészrel végeztünk, most vegyük elő az utójelzőt. Igaz, hogy az *utójelző* nem mindig *utól* van, de hát így vagyunk a *névutóval* is. Azért hát mégis jobbnak tartom az *utójelző* elnevezést az *értelmezőnél*, mert hiszen a tulajdonságjelző is ugyancsak *értelmez*, de *utól* csakugyan soha nincs. Összetett mondat után most már az idézetre is sor kerülhet, hiszen az tulajdonképpen összetett mondatnak a része, tagmondata. (33)

Íme, így haladunk végig az első osztály nyelvtani anyagán, s ezután van a helye annak, hogy az egész eddigi anyagot a nyelvtanok szokott fejezetei szerint összefoglaljuk. Ne felejtjük el azonban, hogy a végső „rendszeres áttekintés” a harmadik osztály főladata lesz: ezért van az összefoglalásban több szándékos hiány.

Az Utasítások azt mondják, hogy a „nyelvtani elemzés”-t az „élőbeszédre kell vonatkoztatni”. Mi következik ebből?

Az irodalmi művek *irodalmi nyelve* és az *élőbeszéd* közt mindig több-kevesebb különbség van, némely írónál, némely műfajnál pedig sok különbség. Az irodalmi nyelvű olvasmányok mellett tehát a nyelvtani elemzéshez, nyelvtani magyarázathoz szükség van olyan magyar nyelvi anyagra is, mely az irodalmi művek nyelvénél hívebb képe az élőbeszédnek. Szükség van egészen közönséges, mindennapi mondatokra, tehát természetesen nem olyanokra, hogy: „a gazdag és erényes mézárosnak ezüst sarkantyúi vannak”. Olyan legyen a példamondat, hogy hű írott képe legyen az élőbeszédnek. *Írott* képe addig, míg a könyv be van csukva; de mihelyt kinyitjuk és élőszóval olvassuk, akkor élővé válik az addig néma írás — *élőbeszéddé*, legalább is az élőbeszédnek egy-egy olyan részévé, melyre éppen szükségünk van a nyelvtanításnál. De hiszen mikor az összefüggő olvasmányon végezzük a nyelvtani elemzést, akkor is csak egy-egy kiszakított résszel foglalkozunk, mely természetesen elvesztette azt az esztétikai, illetőleg stílári értékét, mely megvolt addig, míg az a kiszakított mondat a művészi egészben benne volt. *Olvasmányi órán* ha a Nemzeti Dalt olvassuk, milyen hév, gúny, büszkeség, dac, elszántság, fenyegetés csap felénk ebből a sentenciaszerűen kemény mondatból: *Fényesebb a láncnál a kard! Nyelvtani órán*, ha ezzel a mondattal világítjuk meg a hasonlító határozót, olyan szürke mondat ez is, mintha azt mondanám: „A vas keményebb az aranyból.” Sőt az olvasmányból kiszagatott mondatok nem hogy a stílus dolgában nem különbek a nyelvtaníró csinálta példamondatoknál, de még értelem dolgában is sokszor elmaradnak tőlünk, nem is szólva arról, hogy a dolog természete szerint a nyelvtani

kérdés megértésére nem oly alkalmasak. Nem kartársaim tankönyveit bírálom, hanem egy egészen általános módszerrel polemizálok most, mikor találomra bemutatok egy nagy lelkiismeretességgel és bizonyos módszer keretein belül kitűnően megírt nyelvtanból egy részletet, szabályszerű, olvasmányon, sőt olvasókönyvön alapuló, tehát e szerint úgynevezett stílusfejlesztő nyelvi anyagot:

1. Volt egyszer egy GAZDAG ember.
2. Ez az ember GAZDAG.
3. PIROS vér foly a mentére.
4. A vér PIROS.
5. NAGY baj történt.
6. NAGY a baj.
7. Szép a CSILLAGOS ég.
8. CSILLAGOS az ég.

GAZDAG ember.	PIROS vér.
NAGY baj.	CSILLAGOS ég.
GAZDAG az ember.	PIROS a vér.
Az ember GAZDAG.	A vér PIROS.
NAGY a baj.	CSILLAGOS az ég.
A baj NAGY.	Az ég CSILLAGOS.

Nem hiszem, hogy ilyen nyelvi anyag is jobban „tökéletesítené a tanuló nyelvét írásban és szóban”, mint például Gárdonyi iskolájának (*A gyerkekek*) példamondatai: „A kutya ugat. A macska nyávog.”

Én tehát, hogy a nyelvtani elemzést az Utasítások célja szerint minél inkább az élőbeszédre vonatkoztassam, a tárgyalt nyelvtani jelenségekhez minél egyszerűbb példamondatokat közlök, a nyelvtani magyarázatok alapjául.

Természetes, hogy az irodalmi nyelvnek, az élőbeszédtől legtávolabbi stílusban megírt irodalmi mű nyelvének nyelvtani megértése is elengedhetetlen követelmény. Természetes, hogy eleget kell tennünk annak a föladatnak, melyet az Utasítások úgy fejeznek ki, hogy: „A tanítás alapja az olvasmány. Ez szolgáltatja azokat a példákat, melyekből az elméleti (nyelvtani és irodalmi) oktatás elvonható.” Ezért a nyelvtan egyes fejezeteiben az éppen tárgyalt nyelvtani anyag megértéséhez alkalmas olvasmányokat közlök, jobban mondva olvasmányoknak egy-egy összefüggő egészet alkotó, kerekded részletét. Egy-egy jelenetet. Ez olvasmányokban vannak azok a példák, melyeket a tanulónak kell a tanár útmutatásával megkeresnie az elemzésből tanult nyelvtani részlet gyakorlására.

Újabb időben az olvasókönyv szellemének alkalmazkodnia kell a más-más jellegű iskolák szelleméhez. Lehet olyan olvasókönyv, mely az egyik iskolában igen helyén van, de a másikban már nem. A nyelvtan azonban olyan, hogy ha az egyik iskolának rossz, a másiknak is az; ha az egyiknek jó, a másiknak is jó. Ezért nem tartom célszerűnek azt, hogy egy bizonyos nyelvtan egy bizonyos olvasókönyvre legyen szabva. De hogyan lehet ezt kikerülni, ha a nyelvtanítás alapja is az olvasmány, hiszen az olvasmányok nem azonosak az olvasókönyvekben?

Úgy, hogy a nyelv tanításhoz olyan olvasmányokat választottam, amelyek megvannak jóformán minden olvasókönyvben. Ilyen olvasmány elsősorban a János Vitéz. A nyelve is olyan ennek, hogy a legtöbb helyen legközelebb áll a közönséges élőbeszédhez, de amellet megvannak benne a szükséges régiesebb alakok is, az irodalmi nyelv fordulatai is és a stílus magyarsága, szépsége. Tárnya olyan, hogy kedves olvasmánya a gyermeknek, s egyes kisebb részletei is önállóan kekednek ki. Ismerni jól ismerik a gyermekek, s már ez is elősegíti a nyelvtani megértést. Fölhasználok nyelvtanomban több helyen Arany Csodaszarvasának részleteit is; ez szintén kedves olvasmányuk a fiúknak, s minden olvasókönyvben benne van. Néhányszor a Keveházához is fordulok. Csak legelől, mikor még kevés a nyelvtani ismeret, csak a legelső leckékben szolgálnak nyelvtani elemzésre való olvasmányul rövid példabeszédek, szólások.

Én nyelvtanomtat tehát úgy szántam, hogy minden olvasókönyv mellé használható legyen.

Külön van olvasmányi óra, külön van nyelvtani óra, jeléül annak, hogy bár mind a kettő közös célt szolgál, de nem azonos eszközökkel, s az egyik talán közvetlenebbül, mint a másik. Ne rontsuk el az olvasmány élvezését grammatizálással, de ne tévesszük szem elől a nyelvtani óra rendeletését sem.

Aki azon kezdi a zenetanulást, hogy a cigánytól elkezd tanulni egy nótát — abból művelt zenész soha nem lesz. Ezért nem nevetik ki azt a zenetanárt, aki növendékével a skálán kezdi. Unalmas, szürke, talán bosszantó is a skála, de ez az első lépés a Beethoven-darabok felé. Ennek a célnak módszeres megközelítése már benne van a skálában.

A magyar nyelvi tanítás egyik célja a tanulót „megismertetni a nyelv rendszerével”. Ez kötelessége a nyelvtannak és nyelvtani órának. További célja: „fejlesztani minden tanítványban a nyelvi kifejezés szabatoságát és ügyességét”. Ez a fő feladata az olvasmányi órának, de közvetett célja a nyelvtannak és a nyelvtani órának is. Ezt a végső célt úgy éri el legbizonyosabban a nyelvtan és nyelvtani óra, ha a tanár és tanuló minél kevesebb fáradságával minél érthetőbbé teszi a nyelvtani jelenségeket.

Öntudatos magyar stilisza és stílusélvező az, aki tudja a nyelvtant. A magyar nyelvtant pedig az tudja, akit magyar nyelvtanra tanítanak magyar nyelvtanóra alatt.

Ami nyelvtanom műszavait illeti, bizony, akad köztük új is. De gondoljunk arra, hogy legtöbb műszavunk nemrég még szintén új volt. Hol pedig régi műszót eleveníttek fel újabb, de már elterjedt helyett, gondoljunk arra, hogy némely mostani rossz műszót jobb előbb elvetni, mint később, amikor még jobban belekeveredik — a tudomány és oktatás kárára — a nyelvtanokba.

Nyelvtanom elüt a többiektől. Hogy ez jó-e, vagy baj: azt ítélik meg azok a tanártársaim, akik átlagos létszámú középiskola alsó osztályaiban szoktak magyar nyelvet tanítani. Mint ahogy én is tanítottam egy évtizeden át.